

Vesna Kondrič Horvat in Saša Jazbec
Pedagoška fakulteta, Maribor

MIT DOBRE MATERE V MLADINSKI KNJIŽEVNOSTI NEMŠKEGA GOVORNEGA PODROČJA V 80-IH 90-IH LETIH 20. STOLETJA

Književnost – tudi mladinska – kot diskurzivni dogodek

V svojem osnovnem pomenu je književnost, ne glede na to, kje nastaja in za koga nastaja, oblikovanje jezikovnega materiala.¹ Toda pisatelji in pisateljice ne živijo v vakuumu, ampak na njih vplivajo različni zgodovinski, družbeni, socialni, kulturni in drugi fenomeni, ki gredo posredno v literarna dela. Pisatelji in pisateljice so namreč del diskurzivne družbe oz. socialnega sistema in kot taki opazovalci. Opazovalca pa moramo po teoriji radikalnega konstruktivizma, ki raziskuje odnos med zaznavanjem in dejanskostjo, vedno razumeti kot konkretno sociohistorično instanco, ki operira pod točno določenimi empiričnimi pogoji: »Zgodovina moderne spoznavne teorije je na nek način zgodovina opazovalca. Ta zgodovina govori o posledicah spoznanja, da vse, kar povemo, povemo kot en opazovalec drugemu opazovalcu in vse, kar zaznavamo in spoznavamo, zaznavamo in spoznavamo kot en opazovalec z drugimi opazovalci« (Schmidt 1996, 120). Po radikalnem konstruktivizmu informacija ni vnaprej dana, ampak pomeni komunikacija vzajemno dejavnost udeležencev, pri kateri le-ti informacijo konstruirajo. To velja tudi za književnost. Literatura je po eni strani 'samostojna', je socialni sistem, ki zadovoljuje določene potrebe in ima tudi svoj lasten razvoj, po drugi strani pa besedila nikoli ne moremo razumeti neodvisno od komunikacijske situacije, v katero je umeščeno. Književno delo ni zrcalna podoba sveta, ampak diskurzivni dogodek. Kot diskurzivni dogodek pa tudi ni zgolj popisovalec družbenega procesa, ampak v njem aktivno sodeluje. Književnost namreč v poststrukturalističnem smislu ni struktura, marveč proces, v katerem govorimo o konstrukciji dejanskosti.

Vse navedeno priča o tem, da moramo tudi vlogo matere, kot jo prikazuje književnost, razumeti kot diskurzivni dogodek, kot vlogo, ki jo določajo vladajoči družbeni diskurzi. To pomeni, da ne moremo postaviti normativne definicije o tem, kakšna je vloga matere v mladinskih besedilih, ampak jo moramo vedno gledati v zgodovinsko-socialnih okoliščinah, v kontekstu določenih diskurzov. Diskurze razumemo tu kot socialne jezike in institucionalno urejene sisteme reda. Tudi lite-

¹ Marsikateri pisatelj/pisateljica pravi, da je pisanje za otroke in mladino težje kot za odrasle. Osnovna značilnost književnosti, tako mladinske kot književnosti za odrasle, pa ostaja mnogopomenskost.

rarna besedila so del določenega diskurza oz. več diskurzov, ki obstajajo že pred besedili, in tako o statusu besedil odloča vladajoči diskurz, ki tudi določa kulturni red. Diskurzna analiza zato raziskuje, kako se da diskurzivno ustvariti pomene in dejanskosti. Kakšen pomen imajo ta spoznanja za književnost in tudi za vlogo matere, kot je predstavljena v književnosti, izhaja iz Lacanove ugotovitve, da je pomen sveta zgolj rezultat menjavajočih se diskurzov. Tak pomen sveta pa se odraža tudi v književnosti.

Pri vsem tem ne gre pozabiti, da so tudi prikazovanje vloge matere v književnosti dolgo usmerjali moški, saj je bila ženska še v začetku prejšnjega stoletja kot »drugemu spolu« odrečena pravica do udeležbe pri literarnem ustvarjanju oz. publiciranju in je bila ženska v tem oziru marginalizirana. K razumevanju, ne le vloge matere, ampak tudi vloge ženske v literaturi, je v veliki meri pripomogla feministična literarna teorija, ki izhaja iz dejstva, da je bila ženska v obstoječi kulturi kot udeleženka izločena in zapostavljena. Feministična literarna teorija zato »raziskuje posledice, ki jih ima patriarhalni red za estetsko izražanje 'ženskega' v literaturi moških« (Weigel 1988, 83). Tako sta se že Simone de Beauvoir in Virginia Woolf ukvarjali s podobo ženske, kot so jo v svojih delih prikazovali moški, in ugotavljali, v kakšni meri »podoba ženske, kot jo vzpostavljata moški diskurz in moška poezija, upoštevatava družbeno in individualno realnost žensk« (Ibid). Njune nadaljnje raziskave so se lotevale vprašanja, ali pisateljice te podobe reproducirajo ali pa se poskušajo iz njih osvoboditi. Še pomembnejše se zdijo za raziskovanje vloge ženske in matere v književnosti poststrukturalistične feministične literarne teorije, pri čemer imamo v mislih predvsem Julijo Kristevo, Hélèn Cixous, Luce Irigaray in Judith Butler. Poststrukturalistične teorije si namreč več ne prizadevajo za vzpostavitev ženske subjektivitete in identitete, marveč poskušajo pokazati, da sta ženska subjektiviteta in ženska identiteta produkt jezikovnih struktur in kolektivnih diskurzov.

O vlogi matere Julija Kristeva v svojem članku *Stabat mater* ugotovi, da je »materinstvo fantazma, ki jo goji odrasli, moški ali ženska, o nekem izgubljenem kontinentu: ne gre toliko za poganjek neke idealizirane arhaične matere kot za idealizacijo razmerja, ki nas veže z njo in ki je neumestljivo – za idealizacijo primarnega narcizma. Ko potem feminizem terja neko novo reprezentacijo ženskosti, se zdi, da izenači materinstvo s to idealizirano zmoto, in ker zavrača podobo in njene zlorabe, obide realno izkustvo, ki ga ta fantazma zastira. Rezultat? – Utajitev ali zavračanje materinstva v določenih avantgardnih krogih feminizma. Ali, po drugi strani, sprejemanje – zavestno ali ne – njegovih tradicionalnih reprezentacij, opazno pri 'veliki množici' žensk in moških« (Kristeva 1995, 9).

Ker je torej vloga matere del družbenega diskurza, ki se nenehno spreminja, se nenehno spreminja tudi vloga matere. Zato ni nič nenavadnega, da se spreminja tudi prikaz vloge matere v književnosti. Še posebej opazno je to v delih za mladino in otroke. Tukaj je pogosto zaznati težnjo po reviziji klišijske podobe dobre matere in hkrati po poudarjanju spremenjene vloge matere v družbi. Skozi to se izraža tudi dvom v ustaljene miselne in jezikovne vzorce ter ustaljene vzorce obnašanja.

Pregled pojmovanja materinstva

»Imam pa res srečo s to svojo mamo. Že res, da jo imam rada, ampak ni vedno prav lahko z njo. Običajno so mame drugačne. Običajne pač. Z urejenim stano-

vanjem, čistimi oblačili, rednim delom... Včasih si tudi jaz želim takšno mamo. Ampak samo včasih.«²

Pozornemu in kritičnemu bralcu/bralki se ob branju takega besedila poraja naslednje vprašanje: Kaj se je zgodilo z mitom o dobri, razdajajoči se, potrpežljivi, vzorni ... materi, ki je bil že od prazgodovine razumljen kot nekaj danega in naravnega? V literarnih besedilih nemškega govornega področja iz 80-ih in 90-ih let se je začel rahljati. Pogosti so diametralni zasuki vlog očeta in matere oz. v navedku iz romana

Vollkornsocken matere in hčere. Odgovor seveda lahko iščemo v spreminjajočih se družbenih diskurzih, o katerih smo že in bomo še razmišljali.

Pripisovanje vlog v družbi je pogosto odkrito in jasno določeno, oziroma natančneje rečeno, pogosto je govora o njihovi nespremenljivosti in 'naravnosti'. Pojmi ženska, ženski, ženskost se še danes skoraj sinonimno uporabljajo s pojma mati in materinstvo. Problem »zvajanja žensk na materinstvo«, kot ta fenomen posrečeno imenuje Eva Bahovec, ima družbene, kulturne in politične razsežnosti. Že v zgodnjem obdobju človeštva je vzniknil mit o 'normalni ženski' in njenem naravnem poslanstvu matere. **Ker lahko mite med drugim razumemo tudi kot »tekst in scenarij za dramatizacijo in insceniranje dogodkov na odru življenja«,** kot je zapisano v mitološkem leksikonu (Bellinger 1989, 7), se izkaže, da gre pri tem mitu za pripenjanje določenih vlog in hkrati vzbujanje občutkov krivde, če jih ženska ne more ali noče uresničiti.

Če zavrtimo kolo časa daleč nazaj, ugotovimo, da je bilo materinstvo sprva zreducirano na nosečnost in rojevanje.³ Cenjena in čaščena sta bila rodnost in samo življenje in ne mati ter njen odnos do otroka. Šele v mlajši kameni dobi se pojavijo upodobitve mater z dojenčki. Zanimive primere boginj mater lahko najdemo tudi v starejših religijah.⁴ Vendar imajo te kaj malo skupnega z današnjo sentimentalno podobo matere, saj so bile hkrati dobre in zlobne, predstavnice tako življenja kot smrti. Prelomnico v pojmovanju materinstva pomeni 18. stoletje.⁵ Ni bilo dovolj samo spočeti in rojevati otroke, materinstvo je postalo poklic in v ospredje je začela stopati predvsem njegova psihična stran. Idealizacija materinstva je že v poznem srednjem veku privedla do delitve podobe velike matere v njeni dve nasprotujoči si reprezentaciji. Dobra mati – devica Marija z atributi, kot so: deviškost, nesebičnost, razdajanje, prilaganje, odpovedovanje, in zlobna mati – čarovnica oz. mačeha⁶, ki simbolizira negativne in uničevalne aspekte materinstva.⁷

² Meißner-Johannknecht, Doris. *Vollkornsocken*. Str. 19. Prevod S. J.

³ Eden izmed prvih ohranjenih kipev iz leta 25 000 pr. n. št., ki predstavlja visokonosečo žensko, je willendorfska Venera. <http://witcombe.sbc.edu/willendorf/willendorfdiscovery.html>, dne 2. 5. 2002.

⁴ Npr. Kali – indijska boginja poseblja mater, v kateri so združene vse mejne lastnosti, saj je hkrati vitalna in plodna, a tudi strašna in uničevalna.

⁵ Zgodovinsko gledano to pojmovanje sovпада z nastankom buržoazne družine. Če je oče takrat predstavljal družino navzven, je bila njegova žena, mati njegovih otrok, večinoma osvobodjena gospodinjskih del, menedžerka harmoničnega in ljubezni polnega družinskega življenja.

⁶ Delitve pojmovanja materinstva se zelo eksplicitno kaže v ljudskih pravljicah. Dobra mati je vedno rodna mati, hudobna pa mačeha. Toda mačeha je zlobna samo do svojih pastork in pastorejv, medtem ko je do svojih lastnih otrok prav tako dobra mati.

⁷ V prispevku se ne ukvarjamo natančneje s podobo in vlogo matere v različnih zgodovinskih obdobjih in navsezadnje tudi slojih, ker bi to preseglo obseg pričujočega prispevka (prim. Schenk 1996, 174–197).

Različni kulturni aparati so glorificirali podobo 'dobre matere' in hkrati poudarjali njeno negativno različico, saj so tako še povečali prepad med njima. Povsod pričujoči mit 'dobre matere' je pripomogel k uveljavitvi vsesplošnega mnenja, da biti ženska hkrati pomeni tudi biti mati.⁸ 20. stoletje, ki sta ga nedvomno zaznamovali psihologija in psihiatrija, se je še bolj globoko poklonilo materinstvu s prepričanjem, da je za dobrobit otroka pomembna samo in predvsem mati. Ta poklon materi pa je dvorezni meč, saj se za pomembnostjo skriva velika odgovornost in s tem, kot pravi Herrad Schenk, »enormni občutki krivde in grozljiv občutek permanentne nezadostnosti« (1996, 186).

Če vzamemo pod drobnogled materinstvo v naši družbi, ki še nikoli ni bila tako 'osredinjena na otroke', kot je danes, potem se izkaže, da imajo ženske načelno gledano svobodno izbiro pri odločitvi biti ali ne biti mati. Če se hoteno odločijo za življenje brez otrok, zato ne bodo ne linčane ne izločene iz družbe. Če se odločijo za otroke, pa je pritisk družbe, da morajo biti dobre matere, večji, kot je bil kdajkoli. Vse morebitne tožbe so zaman, saj so imele (in imajo še danes) prosto izbiro. Današnje razmeroma zelo odprto pojmovanje materinstva tako še zdaleč ne pomeni konca mita o dobri materi.

Do materinstva se je zelo kritično opredelila tudi Simone de Beauvoir. V svojem znanem delu *Drugi spol* je med drugim razgalila in z mnogimi primeri podkrepila licemerstvo družbe do žensk/mater, saj družba, ki načeloma zagovarja pravice embrija na eni strani, posveča po drugi strani kaj malo pozornosti že rojenim otrokom; nadalje ista družba ne priznava ženski, da lahko sama odloča o zarodku, ki ga nosi, in v isti sapi zatrjuje, da so otroci 'last' staršev (prim. de Beauvoir 1986, 470). Izpostaviti je treba še, po njenem mnenju, predsodek, ki je razglašen kot 'naraven', a ga avtorica z utemeljenimi primeri zavrne: materinstvo naj bi bilo izpolnitev vsebine življenja vsake ženske⁹ (Ibid, 504). Simone de Beauvoir je prepričana, da otroci niso ne izpolnitev praznine v življenju odraslih ne nadomestek za ljubezen, temveč »najvišji cvet na drevesu ljubezni«, kar v realnem življenju pomeni predvsem »obvezo vzgojiti srečne ljudi« (Ibid, 506). Ker narava ne predpisuje etičnih norm, obveze nikoli niso 'naravne' in potemtakem tudi o materinstvu ne moremo govoriti v tem smislu.

Da je materinstvo zelo zapleten fenomen, velikokrat napačno razumljen, dokazuje tudi neverjeten, a globoko zasidran paradoks: ženske so izločene iz javnega življenja in določenih (moških) poklicev, na mnogih področjih se proklamira njihova nesposobnost, zaupana pa jim je kočljiva in zelo pomembna naloga v življenju vseh ljudi, tako moških kot žensk – formiranje človeških bitij (prim. Ibid, 506).

⁸ Mit o dobri materi so načrtno izkoristili tudi nacisti, pri čemer jih je zanimalo zgolj materinstvo z biološkega vidika. Ženske, ki niso mogle imeti otrok, so zapostavljali in zaničevali. Matere z določenim številom otrok, favorizirali so seveda fante, so nagrajevali z državnimi odlikovanji. Višek je dosegla njihova odločitev, da si lahko tiste matere, ki imajo več kot devet otrok (od tega najmanj sedem sinov), izberejo ugledne može za botre (prim. Schenk 1996, 184s).

⁹ Zgornje trditve ne moremo posplošeno prenesti na vse ženske. Simone de Beauvoir kot primer navaja Sophie Tolstoj. Kljub temu da je bila mati več kot dvanajstih otrok, kar bi po navedenem 'predsodku' definitivno moralo zadoščati za popolno uresničitev ženske, je bila v življenju nesrečna, počutila se je nekoristno in prazno. Razlog za njeno nesrečo in uživanje mnogih drugih žensk je v njihovem odnosu do otrok, do moža, do sebe, do preteklosti... (prim. de Beauvoir 1986, 504–505). Psihološki, moralni dejavniki in navsezadnje tudi materialni položaj ženske igrajo bolj pomembno vlogo pri vzpostavljanju odnosov med materami in otroki ter okolico kot pa materinski instinkt sam po sebi.

Zgoraj navedeni pregled pojmovanja materinstva lahko strnemo v naslednjih mislih: z biološkega vidika žensk je (za zdaj še) nesporno, njegova sociološka razsežnost pa še zdaleč ni tako samoumevna, kot se zdi na prvi pogled. Lahko se strinjamo z Adrienne Rich (1986), ki pravi, da nad edinstvenim biološko reprodukcijskim potencialom ženske – matere bdi 'institucija', ki s prefinjenimi mehanizmi skrbi, da so ženske zreducirane nanj – poveličane s povzdigom na pedestal na eni strani ter elegantno izločene iz aktivnega družbenega življenja na drugi strani.

Reprezentativna predstavitev vloge matere v književnih delih

Odlomek na začetku zgodovinskega pregleda materinstva *Vollkornsocken* avtorice Doris Meißner Johannknecht je paradigmatičen primer besedil, kakršna se v 90-ih letih oz. že prej razmeroma pogosto pojavljajo v mladinski književnosti nemškega govornega področja. Bralec/bralka se ob branju sooči z drugačno obliko družinskega življenja in predvsem *drugačno/neobičajno* vlogo matere. Bekina mama v omenjenem romanu je nepredvidljiva, neuravnovešena, nezanesljiva, včasih zmedena, pa tudi nežna, razumevaljoča in pozorna, občasno celo fatalna: skratka, kot jo opiše prvoosebna pripovedovalka: »mami s tisoč obrazi«.

V tem literarnem delu je 'dobro mater' zasenčila njena ambivalentna različica. Čeprav ta ne ustreza nobeni predpisani vlogi, saj ni ne samo dobra ne samo slaba, ne moremo posplošeno reči, da gre za poskus rešitve sociološkega problema materinstva, saj so matere, prikazane v teh novih vlogah kot nebogljenja, neuravnovešena bitja, skoraj groteskna slika dobre matere.

V delu *Zoë in Rea* švicarske pisateljice Maje Gerber Hess se pojavlja mati, zdravnica, ki je v glavnem okupirana s svojim poklicem, je stereotipno razumevaljoča mati, vendar za svojo odraščajočo hčer v najpomembnejših trenutkih ne najde časa in razumevanja, zato ta zaide na stranpota. Njeno nasprotje je Reina mati, ki ima sicer do svoje hčere zelo ljubeč odnos, a je tako debela, da se le s težavo premika, zato se njuna vloga mati-hči obrne; Rea za svojo mater skrbi kot prava ljubeča mati. Živita od socialne podpore, Rei pa se v trgovini pogosto zgodi, da kakšna stvar »odide z njo« (Gerber-Hess 1998, 19). V delu *Novembrske mačke (Novemberkatzen)* znane nemške mladinske pisateljice Mirjam Pressler ne srečamo matere, ki bi se razdajala, ampak mater, ki misli predvsem nase in pri tem ne opazi osamljenosti svoje hčerke, ki jo vsi zasmehujejo in izkoriščajo.¹⁰ V romanu *Ich ganz cool* pisateljice Kirsten Boie srečamo mater, ki ima tri otroke s tremi različnimi očeti in se skozi življenje prebija s socialno podporo, stalno menjuje partnerje in ji kljub dobrohotnosti ne uspe vzpostaviti komunikacije z otroki, ki vsak po svoje lebdijo v življenju in v svojem sanjskem svetu.¹¹ Reprezentativna za radikalno spremenjeno podobo matere v mladinski književnosti pa sta gotovo romana *Soba s cvetnim prahom (Das Blütenstaubzimmer)*¹² in *Babičin klic (Der Ruf des Muschelhorns)*, mlade švicarske pisateljice Zoë Jenny, rojene leta 1974.

¹⁰ Po tem romanu je bil leta 1986 posnet film.

¹¹ Kirsten Boie je za svoj roman prejela Nemško mladinsko nagrado, žirija pa je v utemeljitivi zapisala: »Kirsten Boie je uspelo ohraniti originalni ton, v katerem zaznamo hrepenenja in obupano omejene možnosti zanemarjenega mladostnika« (Boie 1992, platnice)

¹² Roman je preveden v več kot 25 jezikov. Kmalu po izidu je v prevodu Slava Šerca izšel tudi v slovenščini.

V obeh romanih mati protagonistko, pripovedovalko, zapusti že v predšolskem obdobju, nadaljevanje romana pa prikazuje posledico tega dejstva. Tudi v teh dveh romanih, ki bi ju lahko uvrstili na mejo med književnostjo za odrasle in mladinsko književnostjo, moramo prikaz matere razumeti kot diskurzivni dogodek. Gre namreč za odziv na 68-eta leta. Toda tokrat o sproščenem in svobodnem odnosu do ljubezni in spolnosti pri takratni mladi generaciji ne govorijo tisti, ki so to neposredno doživeli, ampak 'produkti' te ljubezni, otroci. Romana govorita o generacijskih konfliktih in o poškodbah, ki jih je seksualna revolucija prizadejala svojim otrokom in njihovim potomcem.

Obe deli tematizirata mater kot odsotno figuro in hrepenenje po materi. *Soba s cvetnim prahom* se prične s stavkom petletne pripovedovalke: »Ko se je moja mati preselila v drugo stanovanje nekaj ulic naprej, sem ostala pri očetu« (Jenny 1997, 5). Po nekaj tednih se mati z ljubimcem odseli na jug in prekine stike. Pripovedovalka se po maturi odloči poiskati mater. Ta jo sicer sprejme, a ji da jasno vedeti, da njene pomoči ne potrebuje niti potem, ko umre njen tedanji mož Alois.

Komunikacija je vedno enostranska. Iz pripovedi veje želja mlade pripovedovalke po toplini, po materini bližini, toda vedno znova naleti na zid. Komunikacije z materjo Lucy pripovedovalki Jo ne uspe vzpostaviti, čeprav Jo nenehno čaka – tudi ko se Lucy pozno ponoči vrača – je na preži in upa, da se bo kaj zgodilo, a kmalu ugotovi: »Smešno je čakati nekoga, ki ga ne bo« (Ibid, 36). Lucy tudi sedaj ni odprta za komunikacijo in Jo jasno zavrne: »Prišla si, ker si me hotela videti. Nihče ni mogel slutiti, da bo Alois kmalu za tem imel tisto grozno nesrečo. Bila sem na koncu. Ti to dobro veš, Jo, in poskušala si mi pomagati. Toda jaz ne potrebujem tvoje pomoči, razumeš?« (Ibid, 38) Pripovedovalkin poskus zблиžanja z materjo vodi le do dokončnega spoznanja, da ta zanjo sploh ne obstaja.

Tudi drugi roman *Zoë* Jenny je pripovedovan iz otroške perspektive. In tudi v tem romanu mati v zgodnjem otroštvu preprosto izgine iz dekličinega življenja – roman se prične z materinim odhodom. Deklica v predšolskem obdobju najprej opaža, da je v nekaj tednih v stanovanju čedalje manj stvari in potem se z materjo nekega dne odpeljeta k stari mami, ki jo opiše kot zelo čutno. Matere ne okarakterizira, ampak pove samo, da se z babico ob vsakem obisku spreta, nakar mati spravi Elizin kovček, se z babico spet pričela prepirati, »potem se je obrnila na petah in odšla« (Jenny 2000, 9). Na strani 9 mati izgine iz dekličinega življenja in bralec o njej ne izve nič več. V celotni pripovedi potem nikoli več ni omenjena. Deklica odrašča pri babici, s katero se zelo dobro razume, in ko se ta kmalu ponese, pride v dom, kjer se odloči, da ne bo več govorila. Potem jo posvoji bogat logoped, toda tudi tukaj dekle ni srečno in svojo nesrečo deli s sinom družine, ki je tudi odtujen od staršev, od matere – karieristke, ki je sina zanemarjala in tudi za posvojenko ni našla časa.

Če smo v začetku govorili o problematičnosti mita dobre matere, ki jo v sodobni mladinski književnosti pogosto nadomesti drugačna mati, ki gleda predvsem nase, potem po drugi strani lahko ugotovimo, da podoba matere v sodobnih besedilih spet pridobiva na mitskosti, seveda če mit razumemo kot poskus razlage sveta, kot pripoved o skrivnostnih bitjih. Mati v tej literaturi ni več neko na piedestal postavljeno bitje, ampak človek z vsemi napakami.

Viri

Primarna besedila

- Boie, Kirsten (1992). *Ich ganz cool*. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger.
- Gerber-Hess Maja (1998). *Zoë und Rea*. Luzern: rex verlag.
- Jenny, Zoë (1997). *Das Blütenstaubzimmer*. Frankfurt am Main: Frankfurter Verlagsanstalt.
- Jenny, Zoë (2000). *Der Ruf des Muschelhorns*. Frankfurt am Main: Frankfurter Verlagsanstalt.
- Meissner-Johannknecht, Doris (1990). *Vollkornsocken*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.
- Pressler, Mirjam (1982). *Novemberkatzen*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.

Sekundarna literatura

- Bahovec, Eva. *Predavanja za uvod: feminizem in materinstvo*. In: *Delta*, letnik 1(95), št.1–2, S. 39–51.
- Beauvoir, Simone de (1968). *Das andere Geschlecht. Sitte und Sexus der Frau*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Bellinger, Gerhard (1996). *Lexikon der Mythologie*. Bechtermünz Verlag, Augsburg.
- Cixous, Hélène (1980). *Weiblichkeit in der Schrift*. Berlin: Merve.
- Daubert, Hannelore (1999): *Es verändert sich die Wirklichkeit...* In: Raecke, Renate (Hg.). *Kinder- und Jugendliteratur in Deutschland*. München: Arbeitskreis für Jugendliteratur e. V., S. 89–103.
- Hipfl, Brigitte (1994). *Warum es notwendig ist, in der pädagogischen Arbeit mit Medien das Geschlecht nicht auszuklammern*. In: Krucsay, Susanne (Hg.). *Geschlechteridentität in den Medien*. Wien: Bundesministerium für Unterricht und Kunst.
- Irigaray, Luce (1979). *Das Geschlecht, das nicht eins ist*. Berlin: Merve.
- Irigaray, Luce (1980). *Speculum. Spiegel des anderen Geschlechts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Irigaray, Luce (1989). *Genealogie der Geschlechter*. Freiburg (Breisgau): Kore.
- Irigaray, Luce (1994). *Je, tu, nous*. Paris: Édition Bernard Grasset.
- Jentgens, Stephanie (1999). *Zwei Schritte vorwärts, ein Schritt zurück*. V: Renate Raecke (Hg.): *Kinder- und Jugendliteratur in Deutschland*. München: Arbeitskreis für Jugendliteratur e. V., S.132–144.
- Kristeva, Julia (1979). *Kein weibliches Schreiben?* In: *Freibeuter*, 2. 79–84.
- Lindhoff, Lena (1995). *Einführung in die feministische Literaturtheorie*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
- Möhrmann, Renate (Hg.) (1996): *Verklärt, verkitscht, vergessen*. Stuttgart, Weimar: Metzler.
- Rich, Adrienne (1986). *Of Woman Born. Motherhood as experience and Institution*. New York: W. W. Norton & Company.
- Schenk, Herrad (1996). *Wieviel Mutter braucht der Mensch?* Köln: Kippenheuer & Witsch.
- Schmidt, Siegfried J. (1996). 'System' und 'Beobachter': *Zwei wichtige Konzepte in der künftigen literaturwissenschaftlichen Forschung*. In: Föhrmann, Jürgen/Müller, Harro (Hg.). *Systemtheorie der Literatur*. München: Fink, str. 106–133, str. 120.
- Weigel, Sigrid (1988). *Die geopfert Heldenin und das Opfer als Heldin. Zum Entwurf weiblicher Helden in der Literatur von Männern und Frauen*. In: *Die verborgene Frau: 6 Beitr. zu e. feminist. Literaturwiss.* Hamburg: Das Argument, Argument Sonderband 96. 138–152.
- Woolf, Virginia (1978). *Ein Zimmer für sich allein*. Berlin.